

ILIRSKI POKRET I BOSANSKO-MUSLIMANSKI KNJIŽEVNO-KULTURNI PREPOROD

Mogućnosti poređenja

Govoreći o političkom i narodnom značaju ilirskog preporoda, Antun Barac kaže: "Svi hrvatski i jugoslavenski pokreti 19. i 20. vijeka, koji su išli za zbližavanjem jugoslavenskih naroda, gledali su u ilirizmu ishodište i uzor."¹ Samo u razdobljima nacionalne isključivosti pojedinaca i nekih stranaka prešućivali su ga ili proglašavali štetnim - zaključuje Barac svoju ocjenu. Iz ove njegove ocjene proizlazi da je ilirizam utjecao i na bosansko-muslimanski preporodni pokret za vrijeme austrougarske vladavine. Takva teza u prvi mah djeluje uvjerljivo, ali se teško može dokazati bez obzira na sličnosti u genezi tih dvaju pokreta. Stoga će u ovom radu biti govora o valjanosti Barčeve tvrdnje na osnovi uspoređivanja bitnih odrednica hrvatskih i muslimanskih preporodnih gibanja.

Društveno-povijesni kontekst

Na početku 19. stoljeća, kada je započeo proces nacionalne integracije, Hrvatska se nalazila u veoma teškoj situaciji. Egzistirala je na rubu Bečke monarhije kao jedna od najslabije razvijenih austrijskih zemalja. Bila je teritorijalno i politički razdijeljena na nekoliko različitih područja (Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Vojna krajina), a jedan dio hrvatskog naroda nalazio se pod turskom vlašću. Prema Barčevim riječima, tada je svedena na politički i geografski pojam granične pokrajine "s nekim karakterističnim povijesnim, folklornim i etnografskim obilježjima", a ne zemlju s posebnim narodnim svojstvima.

Austrijsko školstvo uoči preporoda bilo je anacionalno. U to doba nije postojala nijedna hrvatska srednja škola, niti se u gimnazijama učio hrvatski jezik, a na Zagrebačkoj kraljevskoj akademiji za nastavnike su u pravilu birani Mađžari, iako je bilo i kvalificiranih Hrvata. Obrazovni sistem u doba Metternicha služio je odnarođivanju i pripremanju poslušnih činovnika i odanih podanika. No budući da se temeljio na klasičnim principima naobrazbe, djelovao je na buduće ilirce kontraproduktivno. Suprot-

1. *Hrvatska književnost od preporoda do stvaranja Jugoslavije*. Knjiga I. Književnost ilirizma, Zagreb, 1954., str. 36-37.

no odgojnim zadacima školskog sistema, oni su stjecali svijest o slobodoumlju, mržnju protiv tiranije i kritički odnos prema feudalnoj Austriji.

U takvoj društvenoj situaciji, usporedo s preporodnim kretanjima u Evropi i prodiranjem romantizma u književnost, sazrijevala je ideja o kulturnom i političkom jedinstvu koje se u povijesti književnosti naziva ilirizmom, ilirskim pokretom i hrvatskim narodnim preporodom. Ilirizam, kao izraz narodnog buđenja, nije nastao ni iz čega, nego se razvijao iz vlastitih unutarnjih snaga koje su mu još od 17. stoljeća utirale put. Njegovi prethodnici potjecali su najvećim dijelom iz redova nižeg svećenstva, građanstva i sitnih plemića. Osim rijetkih izuzetaka, domaći feudanci živjeli su tada u zatvorenom krugu klasnih povlastica i branili državopravni položaj svoje zemlje, a ne hrvatski narod.

Za hrvatski narodni preporod, u vrijeme njegova najvećeg uspona, nerazlučivo je vezano ime Ljudevita Gaja (1809.-1872.), uspješna organizatora književnog života. Ovaj zanesenjak okupio je oko sebe kreativne, pouzdane i duhovno profilirane istomišljenike, koje je čvrsto ujedinio. Bili su to većinom mladi ljudi, vatreni rodoljubi, sposobni i obrazovani intelektualci (S. Vraz, D. Demetar, I. Mažuranić, Lj. Vukotinić, D. Rakovac, A. Nemčić, P. Preradović i drugi). Prema imenu starosjedilačkog stanovništva na Balkanu, pokret su nazvali ilirskim kao oznaku za južne Slavene. Ideja je potekla od Gaja, koji je čvrsto vjerovao da Hrvati potječu od starih Ilira, a prihvatili su je i njegovi sljedbenici, mada su neki sumnjali u vjerodostojnost ove teze (D. Demetar). Tim mrtvim imenom, kako je tvrdio Vuk Karadžić, željeli su ilirci u ime bratske sloge i nacionalne snošljivosti okupiti zajedno sve naše narode.

Tako je započela ilirsko-jugoslavenska faza hrvatske nacionalne integracije. Ta će faza potrajati do banovanja Ivana Mažuranića (1873.-1880.), sa stalnom tendencijom opadanja intenziteta. Mada su još u doba ilirskog pokreta opstojali pojmovi ilirizam i kroatizam (prvi u književnom a drugi u političkom smislu), Mažuranićeva *kroatizacija* bitno će utjecati na preobrazbu funkcije jugoslavenstva u potonjim vremenima. *Istočna kriza* i ustanak u Bosni i Hercegovini (1875.-1878.) sve će više opterećivati odnose Hrvata i Srba zbog obostranih pretenzija na ove pokrajine i pitanja nacionalne pripadnosti Muslimana.

Analogne pojave mogu se pratiti i u genezi bosansko-muslimanskog književnog i kulturnog preporoda za vrijeme austrougarske okupacije. Bosna i Hercegovina je u 19. stoljeću bila više no ikad u svojoj povijesti izložena različitim pritiscima. Izvana su je ugrožavali pretendenti na njezin

teritorij, a iznutra potresale bune kršćanske raje protiv feudalnog sistema i domaćih feudalaca protiv centralne turske vlasti. Regularne carske jedinice oštro interveniraju protiv jednih i drugih ostavljajući pustoš za sobom, tako da jednako strada i kršćansko i muslimansko stanovništvo. Zbog toga je u zemlji pri kraju turske uprave zavladao kaotično stanje. Oportunistički domaći feudanci, privučeni materijalnim obećanjima, bili su voljni prihvatiti austrougarsku okupaciju radije nego da padnu pod *barbarsku* vlast Srbije i Crne Gore. Narod je ostao napušten i obezglavljen, a zemlja teško osiromašena. Usprkos svemu tome, mnogi Muslimani ne prihvataju odluke Berlinskog kongresa 1878. i sultanov pristanak na okupaciju Bosne i Hercegovine, pa se pripremaju na oružani otpor. Žestoke borbe protiv invazionih trupa iznenadile su Bečku vladu i glavnog komandanta generala Josipa Filipovića. Očito je bilo potcijenjeno nepovjerenje i averzija bosanskohercegovačkog stanovništva prema susjednoj Austriji. Postojanje takve averzije potvrđuje i Georgina Mackenzie (Džordžina Mekenzi) u svojim zapisima s putovanja po Bosni početkom šezdesetih godina prošlog stoljeća. "Južni Slaveni pod osmanlijskom vlasti" - piše ona - "ne žele se priključiti Austriji. Radije trpe tursko barbarstvo nego da prihvate austrijsku kvazicivilizaciju. Kršćani su čak spremni da se s oružjem pridruže Muslimanima radi sprečavanja prelaska bijelim mundirima preko granice."²

Austrougarska okupacija najteže je pogodila Muslimane. Iako se oni primanjem islama nisu deslavenizirali i zaboravili svoj jezik, ipak je višestoljetna islamska tradicija ostavila duboke tragove u svijesti ljudi i u navikama i običajima svakodnevnog života. Osjećaj ugroženosti pojačao se i zbog oštrih represalija protiv muslimanskog stanovništva za koje kroničar invazionoga korpusa Zdekauer tvrdi "da se s ovim ljudima može izići nakraj jedino pomoću tjelesnih kazni, batina ili vješanja".³ Zbog toga je većina Muslimana doživjela prevrat tragično, kao tešku nesreću koja je duboko potresla njihovo psihičko i društveno biće. Naglim presijecanjem organskog dodira s Turskom oni su se našli u zrakopraznom prostoru i zatvarali se u sebe negodujući protiv sultana i prezirajući okupacijsku vlast.

Opća društvena klonulost traje do hercegovačkog ustanka Muslimana i Srba 1882., koji predstavlja uvod u razdoblje Kallayeve vladavine. Poslije toga sve više dolazi do izražaja shvatanje o nužnosti prilagođavan-

2. Omer Hadžiselimović: *Na vratima Istoka*, Engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka, Sarajevo, 1989., str. 348.

3. Midhat Šamić: *Francuski putnici u Bosni i u Hercegovini u XIX stoljeću 1836.-1878.*, Sarajevo, 1981., str. 253.

ja novoj stvarnosti. Podržavajući takve težnje, Zemaljska vlada počinje mijenjati odnos prema Muslimanima, da bi ih odvojila od pravoslavaca i približila katolicima. Tada započinje i proces raslojavanja u muslimanskim redovima. Oni koji nisu mogli prekinuti tradicionalne veze s carigradskom maticom iseljavaju u Tursku (premda su uzroci migracija bili složeniji od privrženosti Carigradu), ili svoje nezadovoljstvo novim poretком iskazuju prkosnim turkofilstvom, političkim opozicionarstvom, vjerskim fanatizmom i drugim oblicima otpora. Pomirljivija struja realnije prihvata novu stvarnost naslućujući veće mogućnosti ekonomskog, kulturnog i prosvjetnog razvoja Muslimana, pa se nastoji prilagoditi izmijenjenoj političkoj situaciji. Prema orijentalnom kulturnom naslijeđu pripadnici ove struje odnose se dvojako. Jedni otvoreno propagiraju zapadnjačke obrasce života vjerujući da će njihovim uvođenjem brzo uslijediti značajne civilizacijske promjene. U stalnom raskoraku s muslimanskim klerom, oni kritiziraju pasivnost i tromost Muslimana kao posljedice naslijeđa orijentalne učmalosti (Osman-Aziz, odnosno Osman Nuri Hadžić i Ivan Milićević). Drugi se zalažu za plodno duhovno spajanje Istoka i Zapada, s naglašenim kultom tradicije i bosanskog domoljublja (Safvet-beg Bašagić).

Oslanjajući se na umjerenu muslimansku struju, Kallay je želio realizirati austrijsku varijantu nacionalnog bošnjaštva. Budući da su procesi samoidentifikacije triju bosanskohercegovačkih naroda već bili u toku, on je nastojao zaustaviti te procese i ugušiti svaki pokušaj nacionalne afirmacije koji bi mogao ugroziti poziciju Habsburške monarhije na ovim prostorima. Misao o integralnom bošnjaštvu formulirana je još u doba autonomaskog pokreta Husein-kapetana Gradašćevića i u književno-publicističkoj djelatnosti za vrijeme reformskih nastojanja Šerif Osman-paše Topala šezdesetih godina. Povijesno gledano, ta je ideja bila psihološki prihvatljiva s obzirom na činjenicu da je Bosna i Hercegovina predstavljala specifičnu društvenu zajednicu, u kojoj Srbi nisu isto što i Srbijanci, niti Hrvati isto što i Dalmatinci, Slavonci ili Zagorci. Ni u jednoj etničkoj skupini pod osmanlijskom vlasti nikad nije zamro osjećaj pripadnosti zemlji Bosni, u čijoj se heterogenoj ali nedjeljivoj tradiciji prepliću kulture, religije, običaji, jezik i svakodnevni život. Kako je bošnjaštvo najdulje živjelo u svijesti Muslimana, usporedo s osjećajem islamske pripadnosti, Kallay je uz njihovu pomoć pokušao kod cjelokupnog stanovništva razviti osjećaj bosanske posebnosti i narodnosti. Međutim, njegovi pokušaji nisu mogli uspjeti zbog nepovjerenja većine Muslimana i žestokih protivljenja vodećih slojeva srpskog i hrvatskog građanstva, u kojima je nacionalna svijest već bila snažno razvijena.

Vjersko-nacionalni sindrom

Slom ilirskog pokreta nisu izazvale samo utopijske projekcije njegovih sljedbenika već i nerazumijevanje najbližih susjednih zemalja Srbije i Slovenije. Najviše su se ilircima suprotstavljali srpski književnici tradicionalisti u austrijskim pokrajinama. Poznato je da se antagonizam Hrvata i Srba nakon doseljavanja na područja Hrvatske i Ugarske pojačavao ne samo zbog različite konfesionalne pripadnosti nego i zbog klasno-povijesnih uzroka. Antagonistička napetost počela je na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće sve više dobivati političke dimenzije do ilirskog pokreta, kada jasno dolazi do izražaja težnja za zblizavanjem i prevladavanjem dotadašnje napetosti. Ilirci su se nadali da će svojom južnoslavenskom orijentacijom privući Srbe u svoje redove. Stoga su se zalagali za njihovu vjersku i političku ravnopravnost u banskom dijelu Hrvatske. Međutim, ilirske su ideje imale mnogo protivnika i među Hrvatima, a kamoli među Srbima. Pobornici *kajkavskog horvatstva* (stari latinci) prigovarali su im da svojim zabludama i težnjama zatiru *antikni duh* hrvatske tradicije i stvaraju uvjete da se čitava Hrvatska povlaši. Još žešći otpor izazvale su ilirske ideje kod Srba, osobito u današnjoj Vojvodini gdje se već razvio osjećaj nacionalne posebnosti kao u Srbiji. Konzervativno srpsko građanstvo, okupljeno oko pravoslavne crkvene hijerarhije, pokrenulo je četrdesetih godina propagandnu hajku protiv ilirskog pokreta. Optuživali su ilirce i njihove malobrojne srpske sljedbenike da namjeravaju Srbima uzeti jezik, pravopis, narodnost i pravoslavlje. U ilirskim težnjama za ostvarivanje duhovnog i kulturnog jedinstva oni su vidjeli zakulisnu igru Austrije, koja Hrvate želi iskoristiti kao trojanskog konja da bi ugrozila nacionalnu i političku individualnost Srba u austrijskim nasljednim zemljama.

Književno-kulturni preporod bosanskih Muslimana razvijao se u složenoj vjersko-nacionalnoj situaciji od ilirskog pokreta. Još u Turskoj Carevini neke je muslimanske umove mučilo pitanje vlastitog identiteta, ne znajući kome zapravo pripadaju. Henri Massieu de Clerval, koji dolazi u Bosnu 1855. godine, izvještava da "domaći Muslimani žive u žalosnoj izoliranosti između svojih katoličkih i pravoslavnih zemljaka, koji ih gledaju kao otpadnike, i Osmanlija, koji u njima vide samo nekakve nesavršene Turke".⁴ "Mladi carigradski Turci nazivaju ih barbarima" - kaže de Clerval - stari Osmanlije iz Azije rugaju im se što ne znaju turski, a Slavofili ih prikazuju kao čudovišta."

4. Dr Muhamed Hadžijahić: *Od tradicije do identiteta*, Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana, Sarajevo, 1974., str. 83.

Muslimani su već sedamdesetih godina počeli osjećati snažne pritiske velikosrpske i velikohrvatske ideologije. Budući da se tada počelo govoriti o mogućnostima austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, zaoštrile su se razmirice među Srbima i Hrvatima oko pitanja kome ova zemlja treba pripasti. U vezi s tim pitanjem, sukobile su se dvije političke koncepcije: srpska - koja je još od Garašaninova *Načertanija* (1844.) pretendirala na spajanje obje pokrajine sa Srbijom, i hrvatska - koja ih je željela sebi pripojiti unutar Habsburške monarhije. Koncepcija velike Srbije bila je već razrađena u knjizi Justina Mihailovića *Iliri i Srbi* (1843.), u kojoj autor osporava pravo Hrvatima na narodnost tvrdeći da od Pešte do Jadranskog mora ne postoji drugi narod osim Srba, ni drugi jezik osim onoga kojim se Srbi služe u Ugarskoj, niti pismo osim stare srpske cirilice.⁵ Posve suprotne političke ciljeve izriče Eugen Kvaternik u svojoj knjizi *Hrvatska i talijanska federacija* (1860.).⁶ U okviru pravaške koncepcije on iznosi vlastitu viziju protusrpske i proturuske države na prostoru od zapadnih ograna slovenskih Alpi do rijeke Drine.

Pitanje identiteta Muslimana osobito se zaoštava poslije okupacije. Tada se na njih gleda kao nacionalno neformiranu masu srpskog ili hrvatskog naroda islamske vjeroispovijesti. Zbog toga započinje među srpskim i hrvatskim ekstremistima nadmetanje u pridobijanju i svojatanju Muslimana. Ekstremističko zastranjivanje dobija takve razmjere da izaziva oštre reakcije Ante Kneževića, Josipa Ljubića i drugih rodoljuba, a neki muslimanski prvaci u znak protesta demonstrativno se izjašnjavaju za bosansku nacionalnu ideologiju. Svojtatanje Muslimana nastavlja se i u staroj Jugoslaviji, i na žalost, u različitim oblicima traje do danas.⁷

Muslimani su nakon okupacije bili zabrinuti i za sudbinu islama u Bosni i Hercegovini. Takva bojazan nije se pojavila bez razloga uzmemo li u obzir izjavu generala Filipovića francuskom konzulu "da je islam neminovno osuđen da iščezne, u dodiru s katoličkom vjerom, koju (sada) bolje zastupaju i propovijedaju obrazovaniji i vještiji misionari nego što su bili jadni franjevci".⁸ Kasnija nastojanja sarajevskog nadbiskupa Josipa

5. Miodrag Popović: *Vuk Stefanović Karadžić 1787.-1864.*, Beograd, 1964., str. 333.

6. Knjiga je izašla anonimno u Parizu, jer je autor bio u emigraciji.

7. Bekir Krupić, predsjednik Demokratske zajednice Muslimana Hrvatske, koja je osnovana potkraj oktobra 1990. u Osijeku, tvrdi da je nacionalna kategorija muslimana s velikim *M* osmišljen proizvod boljševičko-marksističke provenijencije s osnovnim ciljem da se najveći dio "neopredijeljenih" diferencira od Hrvatske. Budući da su tradicije i autohtono porijeklo oko 300000 muslimana sudbinski utemeljene u hrvatskim prostorima, nije im potreban nikakav "M" pejsmeker nego "zdrave hrvatske vene, kroz koje će teći zajednička krv". *Vjesnik*, LI, 15051, Zagreb, 13. XI. 1990., str. 12.

Štadlera za pokatoličavanje Muslimana, da bi postali pravi Hrvati, samo su pojačavala njihove strepnje. Strah od katoličkog prozelitizma potvrđuje i tajni sporazum prvaka Muslimanske i Srpske narodne organizacije 1902. godine o zajedničkom radu i budućem uređenju zemlje, kojim se u jednom članu predviđa protjerivanje svih duhovnih redova osim franjevac a s teritorija Bosne i Hercegovine nakon osnivanja željene autonomije.

Vremenske granice i programi

Većina književnih historičara smatra da hrvatski narodni preporod započinje tridesetih godina pojavom Gajeve knjižice o pravopisu, a kao osmišljen i organiziran pokret 1835. kada je pokrenut književni list *Danica*. O trajanju preporodnog razdoblja postoje uglavnom dva različita mišljenja. Antun Barac kaže da intenzivna djelatnost iliraca traje po prilici do 1849. godine, jer se tada većina povlači iz javnosti. Neki pomjeraju razdoblje ilirizma do šezdesetih godina, odnosno do osnivanja JAZU 1867. (I. Frangeš, C. Milanja i drugi). Po shvatanju Milorada Živančevića "jedan pokret traje dok žive njegove ideje i dok služe transmisije koje ih prenose".⁹

U početku je ilirizam zamišljen kao književni pokret s minimalnim programom da na osnovi zajedničkog pravopisa i književnog jezika razvije jedinstven narodni osjećaj i jedinstvenu književnost kod svih južnih Slavena. Kasnije nadrasta prvotne težnje i postaje društveni i politički pokret s maksimalnim programom da ostvari teritorijalnu cjelovitost Hrvatske, a zatim ujedinjenje svih južnih Slavena od Trsta do Varne. Takvim utopijskim idejama zanosili su se ilirci punih sedam godina sve do zabrane ilirskog imena i simbola 1843., kada je sumnjičava austrijska cenzura shvatila da se ilirskim programom u biti promovira zamaskirano hrvatstvo. Ta je zabrana teško pogodila vodeće ilirske ličnosti, mnogo više no njihove suputnike koji su svoje ilirstvo češće manifestirali vinskim rodoljubljem (u znaku romantičarskog paradiranja, amblema, zastava, titula i kićenog nazdravičarstva) nego korisnim društvenim akcijama. Ukidanjem ilirskog imena počinju se gasiti i maglovite ideje maksimalnog programa, a romantičarski zanos gotovo sasvim nestaje nakon uvođenja Bachova apsolutizma. Sljedbenici ilirskog pokreta traže tada utočište u austroslavizmu, odnosno u ideji federacije slavenskog življa u okviru Habsburške monarhije.

Usprkos megalomanskim strateškim ciljevima iliraca, koji nisu

8. Midhat Šamić: Isto, str. 293.

9. Ilirizam i kroatizam. *OKO*, XIII, 338, Zagreb, 28.II - 14. III. 1985., str. 17.

imali ni uvjeta ni moći da ih ostvare, oni su ipak u okviru minimalnog programa postigli značajne uspjehe. Njihova je glavna zasluga u tome što se Gajev *narod bez narodnosti* probio kroz različite društveno-ekonomske krize i postupno ali sigurno formirao u *hrvatski politički narod*. Pored toga, ilirci su probudili hrvatsku nacionalnu svijest, povezali preporodnu književnost u organsku cjelinu i postavili temelje moderne hrvatske nacije.

Za relativno kratko vrijeme svojega djelovanja preporodni pisci izmijenili su kulturni pejzaž hrvatskog prostora kakav se nije mogao zamisliti tridesetih godina. Do početka ilirskog pokreta nije bilo drugih knjiga osim molitvenika, kalendara i života svetaca. Ilirci su znatno proširili i obogatili literarnu produkciju (lirska i epska poezija, drama, novela, humoristička i satirička priča, feljton, epigram i književna kritika). Da bi ubrzali razvoj pomlađene hrvatske književnosti, pokretali su novine, književne listove i zbornike. Usprkos protivljenju mađarskih vlastodržaca, izašle su 1835. Novine horvatske i književni list *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, koje godinu dana kasnije dobivaju ilirski naziv. Nešto kasnije pokrenuli su zbornik *Kolo* (1842.), *Iskra* (1844.), poluknjiževni list *Zora dalmatinska* (1844.) i tjednik *Branislav* (1844.), jedno vrijeme štampan u Beogradu zbog pooštrene cenzure. Pored toga, ilirci su mnoge prigodne pjesme i kraće tekstove objavljivali u lecima.

Uporedo s izdavanjem listova, časopisa i zbornika, preporodni pisci osnivali su i različite institucije (čitaonicu, tiskaru, društvo za izdavanje knjiga i druge). Najpoznatija među tim ustanovama bila je *Matica ilirska* (kasnije *Matica hrvatska*), osnovana 1839. godine, koja se s kraćim prekidom u novije vrijeme održala do danas. Osnovana je sa svrhom da podstiče i razvija nacionalnu svijest, kulturno prosvjeđivanje naroda i čuvanje narodne baštine. Premda je po sadržaju rada trebala biti apolitična, u prijelomnim povijesnim trenucima ponekad je iskoračivala iz naznačenih programskih okvira ali nikad nije postala institucija politike.

Muslimanski književno-kulturni preporod razvijao se u drugačijem povijesnom kontekstu i političkoj situaciji. Nekadašnji teritorij Bosanskog pašaluka bio je smanjen okupacijom. Budući da je Sandžak i dalje ostao pod turskom upravom, granice Bosne i Hercegovine nisu se poklapale s kulturno-etničkim identitetom muslimanskog stanovništva. Politički akteri Muslimana, ukoliko se o njihovoj djelotvornosti može govoriti, u prvim godinama okupacije, nisu bili još svjesni ni svojega identiteta. Stoljećima naviknuti da u ratovima služe sultana a u miru da se bune protiv centralne vlasti, Muslimani su nasilno privedeni zapadnjačkoj civilizaciji i bačeni u

vtlog proturječnih interesa i nacionalnih egoizama. Taj prijelomni događaj prekinuo je kulturnu i književnu aktivnost koja je započela pri kraju turske vladavine u listovima na narodnom jeziku i ćirilicom pismu. I dok su se pripadnici drugih konfesija brže snalazili pod novom vlasti i počeli koristiti njene tekovine, oni su zbunjeno zastali na raskršću svoje povijesti ne znajući kojom pravcem krenuti. Trebalo je proteći nekoliko godina da se trgnu iz letargije i shvate da je škola i prosvjeta jedini izlaz iz začahurenosti i jedina mogućnost formiranja vlastite inteligencije koja će se odupirati tuđinskoj supremaciji.

Takvi ciljevi nisu mogli biti ostvareni u konfesionalnom obrazovnom sistemu kakav je do okupacije postojao u Bosni i Hercegovini (mektebi, ruždije, medrese). Za vrijeme turske uprave država se nije brinula za škole niti je propisivala nastavne planove i programe. Zbog toga je austrougarska vlast nastojala reorganizirati muslimansko školstvo prema suvremenijim prosvjetno-pedagoškim načelima i podvrgnuti ga diskretnom nadzoru. Najprije proširuje nastavne programe konfesionalnih škola novim sadržajima, a zatim osniva obrazovne ustanove kombiniranog tipa (Sarajevska ruždija, Šerijatska sudačka škola). Pored teoloških predmeta i orijentalnih jezika, u tim školama izučavaju se u većoj mjeri i svjetovni predmeti. Usporedo s organizacijom općeg i posebnog muslimanskog školstva, nova uprava otvara i državne škole (Velika gimnazija, Učiteljska škola), u kojima se nastava književnosti i narodnog jezika prilagođava višenacionalnoj i vjerski podijeljenoj sredini, a lektira odabire selektivno u skladu s idejno-političkim ciljevima novog režima.

U težnji da se politički i kulturno približi Muslimanima, Zemaljska vlada nastavlja izdavanje turskog kalendara *Salname* (godišnji almanah) i odobrava pokretanje lista *Vatan* (domovina) na turskom jeziku, koji je bio namijenjen užem krugu muslimanske inteligencije, u prvom redu vjerske. Na taj način željela je stvoriti privid da se u duhovnoj sferi Muslimana ništa bitno nije izmijenilo. U procesu njihova buđenja iz apatije izazvane okupacijom značajnu ulogu imala je Muslimanska čitaonica. Oko nje se formirala prva generacija muslimanskih pisaca i čitateljska publika književnih djela na narodnom jeziku.

Muslimanski preporodni pokret formalno započinje pojavom lista *Bošnjak* 1891. godine, ali je imao i svoju prethistoriju. Prva lastavica koja je navijestila duševni preporod u Bosni i Hercegovini bio je, prema Bašagićevim riječima, Mehmed Šakir Kurtćehajić. On je u *Sarajevskom cvjetniku* (1868.-1872.) započeo književno-žurnalističku djelatnost koju će nakon okupacije, u fazi prilagođavanja novim uvjetima, nastaviti prvi

muslimanski pisci na narodnom jeziku književnom suradnjom iz nužde u domaćim službenim glasilima, listovima i časopisima (*Bosanskohercegovačke novine*, *Bosanska vila*, *Pobratim* i drugi).

Središnja ličnost i rodonačelnik muslimanskoga književnog i kulturnog preporoda bio je Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak (1839.-1902.), jedan od najuglednijih i najobrazovanijih Muslimana onoga vremena, pokretač i glavni urednik lista *Bošnjak*. Kritičkim uspoređivanjem dekadencije istočnjačkog svijeta i razvojnog zamaha zapadnjačkog, nakon kolebanja između orijentalne tradicije i austrijskih simpatija, opredijelio se za emancipaciju od Turske, ali se u svome književnom radu obilato koristio bogatstvom duhovne riznice Istoka. U prvim brojevima *Bošnjaka* izložio je osnove svoje teorije o bosanskoj naciji i bosanskom jeziku, koja se zasnivala na shvatanju da sve tri konfesije u Bosni i Hercegovini predstavljaju *jedan jedini isti bosanski narod*. Iz njegova ranijeg djela Pouka o lijepom ponašanju (1883.) razvio se književni pokret koji će u prvom desetljeću 20. vijeka dosegnuti svoj vrhunac. Poklanjao je veliku pažnju narodnim umotvorinama, bilježio ih i podsticao druge na sakupljanje. Njegovi podsticaji rezultirali su pojavom zbornika Koste Hörmanna *Narodne pjesme Muhamedanaca u Bosni i Hercegovini* (1888., 1889.), premda je ovaj zbornik imao i političku namjenu približavanja austrougarske uprave Muslimanima.

List *Bošnjak* (1891.-1910.) bio je tjednik s književnim podlistkom, namijenjen širim muslimanskim slojevima koji su naučili čitati latinicu. Pored Mehmed-bega Kapetanovića i drugih pisaca iz narodnjačke grupe oko *Muslimanske čitaonice* (Safvet-beg Bašagić, Riza-beg Kapetanović, Mehmed-beg Repovac i drugi), okupljao je i muslimanske književne početnike. Podsticao je njihovu narodnosnu svijest u duhu integralnog bošnjaštva, suprotstavljajući se nabujalim tokovima srpske i hrvatske ideologije. U redakcijskoj politici slijedio je dvije linije. Prva je bila pozitivna jer se zalagala za svestranu afirmaciju Muslimana, a druga negativna jer je pod zajedničkim bosanskim nazivnikom poricala opstojanje srpskog i hrvatskog naroda. Zbog takvih shvatanja i prorežimske orijentacije uslijedile su oštre kritike u srpskoj i hrvatskoj štampi Bosne i Hercegovine, osobito izvan njenih granica. Među kritičarima oglasio se i Jovan Dučić, koji je prigovorio Muslimanima što su se zbog bosanskog naziva jezika i napuštanja ćirilice našli "između dvije vatre - pa ne znaju kome će se privoljeti carstvu". 10

10. Pjesme Riza-bega Kapetanovića Ljubušaka od 1889.-1893. *Moji saputnici*, Sabrana djela, knj. IV, Sarajevo, 1969., str. 174.

Muslimanski preporodni pokret trajao je do svršetka prvog svjetskog rata. I za njega se može reći da je imao minimalni i maksimalni program, s realnijim ciljevima od ilirskoga. Zadaci su prvoga bili prilagođivanje Muslimana novim uvjetima života i kulturno-prosvjetno uzdizanje na narodnom jeziku, a drugoga - neutralizacija srpske i hrvatske nacionalne propagande na osnovi široke vjerske tolerancije i stvaranje uvjeta "za formiranje integralne bosanske narodnosti kao nominalnog političkog rješenja međuvjerskog i međunacionalnog partikularizma u Bosni i Hercegovini".¹¹ Budući da integralno bosanstvo nije imalo nužnih uvjeta za prerastanje u nacionalnu kategoriju, na koncu se reduciralo na muslimanstvo. Muhamed Hadžijahić kaže da bez demokratske platforme begovska ideja bosanstva nije bila atraktivna ni za muslimanske široke slojeve, a kamoli za katoličke i pravoslavne kmetove. Ipak je ta ideja i danas prisutna u raspravama o problemu imenovanja nacionalne pripadnosti Muslimana, jer neki poznati muslimanski intelektualci nisu zadovoljni krhkim pravopisnim razlikovanjem svoje vjere i nacije (malo m, veliko M).

Bez obzira na razne devijacije i lutanja, u preporodnom razdoblju bosanskih Muslimana postignuti su značajni rezultati u kulturnom i književnom radu. Muslimanski intelektualci učvrstili su vlastiti identitet i stekli povjerenje u svoje stvaralačke snage, objavljeno je dosta književnih djela, stasale su nekolike generacije pisaca i formirana je nova čitateljska publika. Pored već spomenutog lista *Bošnjak*, izlazili su i književni časopisi *Behar* (1900.-1911.), *Gajret* (1907.-1918.) i *Biser* (1912.-1918.). Uspješno su djelovale i različite institucije (čitaonice, pjevačka društva, Muslimanski klub, Muslimanska biblioteka u Mostaru). Osobito je značajno osnivanje kulturno-prosvjetnog društva *Gajret* (1903.), koje je pomagalo učenike raznih škola u zemlji i izvan granica Bosne i Hercegovine, organiziralo analfabetske tečajeve, pomagalo domaću književnost i osnivalo narodne knjižnice. Mostarski kulturni krug pokrenuo je 1918. inicijativu i za osnivanje matice muslimanske sa zadatkom da izdaje *korisne knjige za narod*, ali taj projekt nije ostvaren zbog velikih društveno-političkih promjena u posljednjoj godini rata. I napokon, u preporodnom razdoblju afirmiralo se nekoliko prozanih pisaca (Osman-Aziz, Edhem Mula-bdić, Abdurezak Hifzi Bjelevac), lirskih pjesnika (Osman Đikić, Avdo Hasanbegov Karabegović, Musa Ćazim Ćatić) i dramatičara (Safvet-beg Bašagić, Hamid Šahinović Ekrem, Husein Đogo).

Književni jezik i publika

Ilirskim piscima velike teškoće zadavao je problem književnojez-

11. Muhsin Rizvić: *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*, knj. I., Sarajevo, 1973., str. 114.

ičkog izraza. Do proglašenja štokavskog narječja književnim jezikom postojala je u sjevernom dijelu Hrvatske još od Antuna Vramca prilično razvijena kajkavska književna tradicija, a u primorskim oblastima čakavska. Stoga je trebalo uložiti goleme napore za promociju *novog* ilirskog jezika u književnosti. Čak su i prve pokušaje štokavske poezije pisali kajkavci (Antun Nemčić) ili čakavci (Matija Mažuranić). Izbor književnojezičkog standarda otežavala je u ono vrijeme i poplava njemčarenja u javnom i privatnom životu. Već je Janez Trdina zapazio da su se ilirci žestoko opirali mađarskim nasrtajima na hrvatski narod i jezik, ali su se mlako borili protiv još opasnije germanizacije: "Rodoljubi koji su 1848. pjevali hrvatske davorije često su sa svojim rođacima i poznanicima razgovarali njemački."¹²

U takvoj situaciji, prije pobjede Vukove reforme, Gaj je proklamirao štokavsko narječje za osnovu hrvatskoga književnog jezika, odričući se kajkavske jezičke tradicije. Njegov izbor bio je logičan s obzirom na štokavsku prodornost i književnu supremaciju, utemeljenu još u dubrovačkoj književnosti i crkvenom govorništvu 17. i 18. stoljeća. U težnji za ostvarivanjem zajedničke književnojezičke komunikacije, mnogi liturgijski tekstovi i barokne propovijedi izdavani su u štokavskoj postavi narodnog jezika. Na taj način stvarani su preduvjeti za pobjedu štokavštine na svim prostorima gdje žive Hrvati pod tuđinskom vlasti (Turska, Austrija, Venecija).

Polazeći od shvatanja da su jezik, običaji i način života glavna obilježja naroda, ilirci su težili jezičkom strategijom konstituirati hrvatsku naciju i ostvariti sveslavensku sintezu u višem, narodnom smislu zaneamarujući druge relevantne komponente u formiranju nacionalnog bića. Njihove težnje bile su donekle ostvarene Književnim dogovorom u Beču 1850. s Vukom Karadžićem i Đurom Daničićem, u kojemu su potpisnici zaključili da jedan narod mora imati jednu književnost i jedan jezik. Ali kako je taj zaključak naišao na slab odziv u Hrvatskoj, Bečki dogovor imao je više deklarativno nego stvarno značenje i zato je ostao bez praktičnih posljedica. U literarnom stvaranju hrvatskih pisaca prevladalo je shvatanje Ivana Mažuranića, također jednog od potpisnika, da "nijedno naše pučko narječje nije samo po sebi dostojno da postane književni jezik, već da takav jezik tek treba stvarati na širokim temeljima narodnoga govora, oplemenjujući ga patinom starine".¹³ U tom svjetlu postaje jasnije zašto je dubrovačka književnost služila ilircima kao uzor i zbog čega su

12. *Bachovi husari i ilirci*, Sjećanja iz mojih profesorskih godina u Hrvatskoj 1853.-1867. (preveo Tone Potokar), Zagreb, 1980., str. 40.

toliko cijenili jezik i narodnu poeziju.

Hrvatska čitateljska publika u doba ilirskog pokreta bila je ne samo malobrojna već i prilično nezainteresirana za razvoj nacionalne književnosti. Stoga nije mogla pozitivno utjecati na domaće pisce u smislu izbora pouzdanijih vrednosnih kriterija i obogaćivanja literarne tematike. U tom razdoblju uzdigli su se iznad prosjeka hrvatske literarne produkcije jedino prozni pisci Matija Mažuranić i Antun Nemčić, a u poeziji Stanko Vraz, Ivan Mažuranić i Petar Preradović. Književna publika formirala se pretežno iz redova mladoga hrvatskog građanstva, koje je u ovo vrijeme bilo nedovoljno razvijen društveni sloj da bi mogao jače utjecati na oživljavanje književne atmosfere. Zbog toga se pojavljuju lamentacije o hladnom odnosu hrvatskog čitateljstva prema ilirskoj književnosti. Barac ističe da su tvorcima te književnosti većinom bili siromašni, isto kao i čitatelji koji su je podržavali isključivo pretplatom. Malobrojna građanska publika nije mogla služiti kao potpora hrvatskoj književnosti, a seljaštvo je bilo nepismeno i toliko zaostalo da je - kako tvrdi Adolf Veber Tkalčević - "prosti čovjek više poluidivljaku, izobražene strane svijeta žitelju, sličan bio" (*Razmatranja domorodna*).

Barac također navodi podatke koji ukazuju na velike nesrazmjere između hrvatskih i njemačkih izdanja u Zagrebu. Najplodnije 1843. godine štampano je na hrvatskom jeziku dvostruko manje primjeraka *Ilirskih novina* i *Danice* od njemačkih listova i časopisa. Najviše čitatelja pretplatilo se tada na Vrazovu knjigu *Gusle i tambure* (600). Dalmatinska publika bila je još malobrojnija. Prema podacima Nikše Staničića u knjizi *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji* (1980.), zbog kulturnog dvojstva (građanstvo se isključivo služilo talijanskim jezikom) od 1814. do pojave *Zore dalmatinske* (1844.) objavljeno je oko 500 različitih italijanskih izdanja, nerijetko visoke književne i naučne vrijednosti, a na hrvatskom jeziku samo oko 70 molitvenika i drugih vrsta nabožnog štiva. Iz književnosti su štampana jedino djela Ivana Gundulića u Dubrovniku.

Kada je započeo muslimanski književni preporod, već su bile stvorene osnove za formiranje zajedničkog ali nejedinstvenog književnog jezika koji će se konstituirati početkom 20. stoljeća. Kako je Bosna i Hercegovina baza našega književnojezičkog standarda, muslimanski preporodni pisci imali su manje problema s jezikom nego ilirci. U izgrađivanju književnojezičke komunikacije oni su se koristili izvorištima usmene književnosti, alhamijado literature i krajišničkih pisama. Najšire je bila rasprostranjena narodna poezija koja se na štokavskoj osnovi razvijala

13. Milorad Živančević: Isto, str. 17.

sukladno s jezičkim izrazom usmene predaje Srba, Hrvata i Crnogoraca. Alhamijado literatura, bremenita stranim jezičkim naslagama, također je egzistirala u okrilju novoštokavskog folklornog koinea kao jedan od predstandardnih tokova zajedničkoga književnog jezika. U krajišničkim pismima bosančicom dominirao je čisti narodni govor blizak književnojezičkom izrazu muslimanske epske poezije.

Preporodni pisci okupljeni oko Mehmed-bega Kapetanovića pisali su uglavnom po ugledu na Kurtćehajićeve tekstove iz Sarajevskog cvjetnika, u kojima se više osjeća utjecaj narodne poezije nego alhamijado literature. Po tradiciji su svoj jezik nazivali bosanskim, jer se pod tim nazivom sredinom prošlog stoljeća slušao i kao nastavni predmet u vjerskim školama. Takvo imenovanje odgovaralo je Kallayevoj projekciji bošnjaštva, ali kako se njegovom politikom povećavala netrpeljivost među etničkim skupinama, tako je jačao i otpor u svim konfesijama protiv nacionalnog označavanja jezika. Kao izraz toga otpora, umjesto službenih naziva *zemaljski jezik* i *bosanski jezik* često se upotrebljavaju evazivne oznake (naš jezik, maternji ili materinski jezik). Takvo stanje trajalo je do 1907. godine, kada se naredbom Vlade službeno uvodi naziv *srpsko-hrvatski*.

Muslimanski pisci preporodnog razdoblja često iskazuju romantičarsko-rodoljubni zanos prema maternjem jeziku, pjevaju o njegovoj ljepoti i izražajnosti, uzdižu ga kao najveću vrijednost i zalažu se za njegovu afirmaciju ističući prednost nad drugim jezicima. Pri tome pažljivo otklanjaju uvriježene predrasude da se u islamskom duhu može pisati samo na orijentalnim jezicima. Po svojim pogledima na čistotu jezika bili su bliski Vukovu odnosu prema turcizmima, internacionalizmima i neologizmima. Vuk je, naime, odbijao jezičke novotvorbe i slavenske naslage, a prihvatao turcizme i internacionalizme, posve suprotno ilircima koji su bili protiv svih neslavenskih tuđica i internacionalizama, a otvoreni slavenskim jezicima i mogućnostima građenja novih leksičkih tvorbi.

O muslimanskoj književnoj publici na narodnom jeziku u prvim godinama okupacije ne može se mnogo govoriti. U 19. stoljeće Muslimani su ušli s bogatim naslijeđem pismenosti i književnosti na turskom, arapskom i perzijskom jeziku. Međutim, ta je književnost bila pristupačna uskom krugu orijentalno-filološki obrazovane inteligencije. Stoga je novu publiku trebalo iz početka razvijati. Alhamijado tekstovi, pisani narodnim (bosanskim) jezikom, bili su vrlo popularni, ali zbog skromnije literarne vrijednosti i ograničenog broja rukopisa nisu mogli bitno utjecati na formiranje publike. Budući da nisu postojale državne škole, štamparije i listovi,

većina muslimanskog stanovništva bila je nepismena. O razmjerama tadašnje nepismenosti ostavila je značajan podatak Pulina Irby (Polina Irbi), koja je početkom sedamedesetih godina putovala u Bosnu nekoliko puta. Govoreći o prirodnoj nadarenosti domaćih ljudi, ona sa žaljenjem konstatira da je "bosansko stanovništvo neuko, niti jedan čovjek od stotinu ne zna čitati, a glavni grad, Sarajevo, koji, ima između četrdeset i pedeset hiljada stanovnika, nema ni jednu knjižaru.¹⁴

Uvjeti za razvoj pisane riječi postali su nešto povoljniji nakon osnivanja Vilajetske štamparije (1866.), pokretanja nekoliko listova na narodnom jeziku (ćirilicom) i prvih štampanih izdanja školskih udžbenika, kalendara i drugih knjiga. Međutim, uvođenjem zapadnog pisma poslije austrougarske okupacije i mnogi pismeni ljudi postali su nepismenima jer nisu znali čitati latinicu. Budući da je u početku postojala odbojnost jednog dijela Muslimana prema *tuđinskom* pismu, trebalo je uložiti mnogo napora za prevladavanje atavističkih zasada i prihvatanje zapadnjačkog obrazovanja. U tome su značajnu ulogu odigrale neke reorganizirane školske ustanove, a najviše Sarajevska ruždija i Šerijatska sudačka škola, koje su postale izvorišta novih književnih naraštaja, pisaca i čitatelja.

Muslimanski pisci također se žale na malobrojnost i nehaj, svoje publike. Abdurezak Hifzi Bjelevac jada se u trećem godištu *Gajreta* na težak položaj lijepje knjige i splašnjavanje interesa čitatelja. Do sličnog zaključka dolazi i Hamdija Mulić na temelju nekoliko izdanja koja nerasprodana leže u skladištima (Bašagićeve zbirke, Mulabdićevo Zeleno busenje, Hadžićeva knjiga *Islam i kultura* i dr.). Usprkos takvim lamentacijama, ipak je *Behar* 1906. godine dosegao tiraž od 800 primjeraka, a *Gajret* je pri kraju 1911. imao 2.000 pretplatnika, na čemu bi mu i danas mnoge redakcije časopisa pozavidjele.

I hrvatski i bosansko-muslimanski preporodni pokret imali su izrazito etičko obilježje. Gotovo svi pisci isticali su moralnu osnovu svoje književno-kulturne djelatnosti i potrebu tolerancije prema drugim narodima. Kod iliraca je ta tendencija izražena još u prvim pjesmama Ivana Mažuranića, u kojima se daje prednost kulturnom radu nad ratničkom slavom (*Vjekovi Ilirije*). Etičku orijentaciju još odlučnije su naglašavali Pavao Štoos (*Poziv u ilirsko kolo*), Dragutin Rakovac (*Pjesma književnikom*) i drugi ilirski pisci.

Etičke tendencije muslimanske književnosti naslućuju se već u novinarsko-publicističkim teksovima Mehmeda Šakira Kurtćehajića, a jasno dolazi do izražaja kod Mehmed-bega Kapetanovića i nekih pripadnika

14. Omer Hadžiselimović: Isto, str. 362.

mlađih književnih generacija. Kritizirajući nemaran odnos prema kulturi, prosvjeti i nauci, Edhem Mulabdić upozorava čitatelje u Bošnjaku riječima jednoga svog literarnog junaka na glavni problem društvenog trenutka. "Prošla su vremena kad smo mi svoj imetak, svoj šuhret, ugled, moć i sve svoje branili mačem (...), danas je došlo vrijeme da to branimo naukom." (Cit. prema M. Rizviću, 13)

Iz etičke osnove proizlazila je moralno-didaktička orijentacija hrvatske i muslimanske preporodne književnosti. „ak je i Stanko Vraz, jedan od najrigoroznijih kritičara ilirske literarne osrednjosti, isticao da je osnovna svrha književnosti "silaziti k narodu, iskopati ga iz blata sirovosti i uzdići na svijetli vrh izobraženosti i prosvjetiti ga" (*Misli o književstvu*). Neke Preradovićeve strofe - kaže Antun Barac - kao da su bile isključivo napisane za odgojne svrhe školskog sistema. Sličnu orijentaciju slijedila je i većina muslimanskih pisaca u preporodnom razdoblju. I jedni i drugi više su gledali na političku i nacionalnu korist nego na umjetničku snagu i ljepotu literarnih tvorevina. Takva pragmatistička poetika odgovarala je prosječnim piscima, ozbiljnim i suhim umovima, kako bi rekao Barac, nadarene je ograničavala u stvaralačkom zamahu.

Zaključno razmatranje

Iz današnje retrospektive vidi se da ilirski pokret i muslimanski književno-kulturni preporod u doba austrougarske vladavine imaju dosta zajedničkih crta. Međutim, to ne znači da su sličnosti nastale pod utjecajem ilirizma na muslimanske preporodne pisce. Usprkos navedenim sličnostima, postoje i neke značajne razlike koje isključuju mogućnost cirkulacije takvih utjecaja.

Prije svega, muslimanski preporodni pokret započeo je organizirano djelovanje skoro četiri desetljeća kasnije od završetka hrvatskog narodnog preporoda. Prvi dodiri sa Zagrebom, hrvatskom kulturom i književnošću ostvareni su tek sredinom dvadesetih godina i djelovali su na muslimanske pisce zbunjujuće. Prema tome, ne može se uopće govoriti o cirkuliranju ilirskih ideja u bosansko-muslimanskoj sredini. Uostalom i počeci evropeizacije Bosne i Hercegovine šezdesetih godina inicirani su preko carigradskoga kulturnog kruga a ne preko susjedne Hrvatske, odnosno Austro-Ugarske.

Drugo, u vrijeme ilirskog preporoda nisu postojale nikakve kulturne veze između Hrvatske i Bosne osim s bosanskim franjevcima, koje su ilirci podsticali na otpor osmanlijskoj upravi. Da je Bosna predstavljala tamni vilajet za Hrvate, potvrđuje i poznati ilirac Ivan Kukuljević Sakcinski u

svome putopisu 1858. godine ovim riječima: "...Već odavna bijaše tajna moja želja zaviriti u susjednu Bosnu, odkuda su došli pradiedovi moji i toliko inijeh porodica hrvatskih; gdje se govori isti jezik kao i u nas; i koja nam je ipak, poradi različne vlade i upravljanja, dalja i stranija od Rima i Pariza." ¹⁵

Treće, politički program iliraca i muslimanskih preporodnih djelatnika u biti se znatno razlikovao. U svojim strateškim ciljevima vezali su se protagonisti hrvatskog narodnog preporoda pod ilirskim imenom za nadnacionalnu ideologiju o južnoslavenskoj i sveslavenskoj uzajamnosti. Osnove te ideologije razradio je sredinom 17. stoljeća Juraj Križanić (1618.-1683.) svojim konceptom o jezičnom i etničkom jedinstvu *našeg naroda slavenskog*. Poslije revolucije 1848. godine i uvođenja Bachova apsolutizma Hrvatska se oslobodila iluzija toga programa, ali je ostala čvrsto usađena u kolektivnoj svijesti svojega naroda. Bila je to povijesna lekcija koja je stimulatивно djelovala na proces ubrzanja nacionalne integracije. Muslimanski preporodni djelatnici bili su u određivanju strateških ciljeva realniji od iliraca. Apstrahiramo li koncept integralnog bošnjaštva, oni su polazili od spoznaje da se Bosna i Hercegovina nakon okupacije našla na okrajcima zapadne civilizacije. Stoga su svoje djelovanje usmjerili na pronalaženje najkraćih puteva za izlazak iz tamnog vilajeta i prevladavanje naslijeđene zaostalosti. Budući da je muslimansko stanovništvo bilo privrženo orijentalnoj tradiciji, tražili su u domaćoj povijesti podsticanje u aktualnoj borbi za političko osvješćivanje i kulturno-prosvjetno uzdizanje bosanskih Muslimana. Na toj osnovi razvijao je Bašagić u svojim dramama i povjesnicama kult zavičajnog ponosa, predačkog junaštva i bosanskog rodoljublja.

Četvrto, nosioci ilirskog pokreta s Gajem na čelu predstavljali su homogenu grupu mladih i evropski obrazovanih intelektualaca većinom seljačkog i građanskog porijekla. Pripadnike te grupe pokretali su isti motivi i jedinstveni politički ciljevi, bez obzira na stanovita unutarnja razilaženja u nekim pitanjima. Muslimanska skupina preporodnih pisaca i kulturnih djelatnika bila je heterogena po socijalnoj strukturi, generacijskoj pripadnosti, duhovnom obzoru i političkim opredjeljenjima. Zbog toga se relativno brzo počela raslojavati na nekoliko različitih struja. Najveći problem u preporodnom razdoblju Muslimana predstavljali su pisci srpske i hrvatske nacionalne orijentacije. Mada se svi nisu opredjeljivali iz unutarnjeg uvjerenja za jednu ili drugu nacionalnu ideologiju, u širim muslimanskim slojevima smatrali su ih otpadnicima. Bez obzira na razloge nji-

15. *Putovanje po Bosni*. Zagreb, 1858., str. 5-6.

hova opredjeljivanja, svi su oni morali platiti manji ili veći danak za renegatstvo prezirom i porugom svojih sunarodnika, jalovim srbovanjem i hrvatovanjem, zanesenjačkim uzletima i pokajničkim uzmacima, a neki čak šikaniranjem (osobito nakon Kallayeve izjave da je srpstvo neprijatelj Austrije) i interniranjem u Arad (poslije sarajevskog atentata 1914.). Nacionalna polarizacija izazivala je brojne prizemne polemike u kojima se rasipala stvaralačka energija muslimanskih pisaca.

Peto, ilirski pokret nastao je u doba specifičnog hrvatskog romantizma, za koji je Krleža rekao da je najoriginalniji po tome što su se ilirci odlučno i smjelo odrekli svojega narodnog imena i jezika, a ne po konvencionalnim romantičarskim idejama o oslobođenju i ujedinjenju koje su tada bile raširene kod svih slavenskih naroda pod tuđinskom vlašću. Taj romantizam razvijao se od rodoljubnog prigodničarstva, ponekad mucavog zbog toga što su kajkavski ilirci morali učiti *novi* književni jezik, do Mažuranićeve romantičarsko-simboličke apstrakcije. Za razliku od hrvatskog romantizma, koji je izrastao iz drugačijeg povijesno-duhovnog svijeta, bosansko-muslimanski preporod razvijao se na zasadama tradicionalne i univerzalne epske etike, u vrijeme realističko-naturalističke faze hrvatske književnosti. Njegova razvojna linija traje od moralno-didaktičke proze, preko konkretnog realizma narodne pripovijetke i romantično-simboličkog naturalizma sa socijalnim konotacijama, sve do poezije Muse Ćazima Ćatića pod utjecajem srpskog simbolizma, hrvatske moderne i suvremenih turskih pjesnika. U širem vremenskom rasponu evoluirao je od narodnjačko-folklorističkih shvatanja Mehmed-bega Kapetanovića do Osman-Azizove društveno-aktivističke poetike. Zbog toga se i muslimanska književna publika razlikovala od ilirske po svojim sklonostima, interesima i razini književne kulture.

Šesto, ilirci su bili veoma zainteresirani za Bosnu, što se vidi iz informativno-političkih putovanja Matije Mažuranića, Ivana Kukuljevića Sakcinskog i Mihovila Pavlinovića u razdoblju od 1840. do 1875. godine. Zato je ilirizam brzo zahvatio bosanske franjevce (I. F. Jukić, M. Nedić, G. Martić), ali oni nisu mogli imati nikakav utjecaj na tadašnju prilično veliku grupu alhamijado pisaca koja je nastavljala pjesnički opus Mula Mustafe Bašeskije i Seida Abdulvehaba Ilhamije. Ti muslimanski pisci nisu ni znali za ilirski pokret, osim turske vlasti i policije kojima je i biskup Rafo Barišić optuživao bosanske ilirce da kuju zavjeru. Čak ni Bašagić, u fazi hrvatsko-starčevićanske orijentacije, nije znao za putopise spomenutih iliraca niti za hajdučko-tursku novelu pedesetih godina koja je tematizirala negativne odnose prema muslimanskom svijetu prikazujući ga crno-

bijelom tehnikom (M. Bogović, J. Tombor, V. Nikolić i drugi). I Kapetanovićevo citiranje stihova Petra Preradovića ne može se uzimati kao dokaz Barčeve teze o utjecaju ilirizma, jer autor kao široko obrazovan pisac koristi citate iz svoje lektire isključivo u funkciji kulturno-političkih ciljeva integralnog bošnjaštva.

Kao što se iz dosadašnjeg izlaganja vidi, ne postoji nijedan pouzdan argument koji bi mogao potvrditi pretpostavku Antuna Barca o mogućem utjecaju ilirizma na bosansko-muslimanski književno-kulturni pokret. Na osnovi toga nameće se zaključak da ovaj pokret nije imao gotovo nikakve veze s ilirskim preporodom. U vezi s takvim zaključkom može se postaviti pitanje: otkuda toliko sličnosti u genezi jednoga i drugoga pokreta. Na to pitanje moguće je različito odgovoriti, a ja bih se odlučio na jedno objašnjenje analogijom, mada nisam siguran u njegovu valjanost. Kao što prema poligenetskom tumačenju u sličnim klimatskim i geografskim uvjetima rastu jednake biljke, isto bi se tako moglo reći da u sličnim povijesnim i društvenim uvjetima nastaju slični pokreti.

The Illyrian Movement and the Bosnian-Muslim literary and cultural renaissance

In his paper professor Čeklić compares the Illyrian Movement with the Bosnian Moslem literary and cultural revival under the Austro-Hungarian Rule. Having compared these two movements in their most essential facts and determining factors, the author examines the validity of statement that had been uttered by Antun Barac in 1954 in his book *Croatian Literature from the Revival to the Establishment of Yugoslavia*, Vol. I. Barac proposed the idea that all the Yugoslav movements of the similar kind in 19 and 20th century, respectively, have had their model and source in the Illyrian Movement. Professor Čeklić mentions many similarities, but also some considerable differences.

